

Небојша Дабих

докторанд

Правна и црквено-уметничка рецепција крунисања Стефана Првовенчаног

Сажетак: Крунисањем Стефана Првовенчаног српске земље нису први пут проглашене за краљевину али је његово крунисање имало највећу рецепцију у целокупном животу краљевства. Средњевековни биографи светог Саве и краља Стефана Првовенчаног не доносе детаљне извештаје о самом догађају крунисања. Крунисањем Србија добија нови положај у хијерархији средњевековних држава, добија аутокефалност цркве, док се у црквеној уметности развијају теме са циљем потврде новог стања и развоју националног култа. На основу постојећих писаних извора и представа из црквене уметности који обрађују тему крунисања, рад ће покушати да разјасни догађаје око крунисања Стефана Првовенчаног и прихватања новог стања.

Кључне речи: хијерархија, крунисање, аутокефалија, Свети Саве, краљ Стефан Првовенчани.

Од досељавања на Балканско полуострво постојала је тежња Срба да живе слободно, у својој држави. Сви покушаји стварања независне државе су били кратког даха, због чега је стварање државе под династијом Немањића усвојено у српском народу као основ и почетак српске државности. Крунисање Стефана Првовенчаног чини прекретницу у српској историји које, на жалост, није довољно описано од савременика. Сви писани извори у вези крунисања су настали у другој половини XIII и у XIV веку, у житијима и хроникама које се посредно баве темом крунисања. Тумачење ових извора и данас дају основа за расправе и циљ овог рада по питањима ко је крунисао Стефана Првовенчаног, када и где је било крунисање, колико крунисања је имао Стефан Првовенчани, колико бракова, какав је био Стефанов однос према римској цркви, који су правни бенефити овог чина и која је порука његовог владарског портрета у задужбинама Немањића.

Ако бисмо покушали да објаснимо схватање живота и поретка у Средњем веку, како црквеног тако и државног, најбоље би то учинили указујући на хијерархијичност. Попут једног огромног механизма свако биће има своје место и назначење које треба да оствари. У тој хијерархијској расподели улога самовољно напуштање свог места ради заузимања другог које му не припада као и неостваривање назначења које је бићу дато је грех, ствара се грешка у механизму који не може да одради оно зашто и постоји а то је да нас доведе у јединство са Богом. Овакво хијерархијско уређење односа представља одјек поуке светог апостола Павла из прве посланице Коринћанима (7, 20–24): Сваки нека остане у ономе звању у коме је призван. Јеси ли призван као роб? Немој да бринеш, него ако и можеш постати слободан, радије се стрпи. Јер који је као роб призван Господу, слободњак је Господњи; тако и који је призван као слободњак, роб је Христов. Купљени сте скупо; не будите робови људима. Сваки, браћо, у чему је призван у ономе нека остане пред Богом. Став да је све израз Божије милости и призвања јасно је изражан у тексту Хиландар-

ске повеље: „Искони створи Бог земљу и људе на њој. И једне постави царење, друге кнезове, друге господаре... Зато браћо Бог премилостиви утврди Грке царевима а Угре краљевима, и сваки народ раздели, и законе даде... Стога по многој својој и неизмерној милости и човекољубљу дарова нашим прадедовима и нашим дедовима да владају овом земљом српском, у Бог свакојако управљаше на боље људима, не хотећи човечје погибљи и постави ме великог жупана, нареченога у светом крштењу Стефана Немању“.¹

Свака владарска титула има двоструко симболичко значење. Са једне стране она означава моћ и власт титуле која се носи док са друге стране указује на хијерархијску подређеност ономе од кога је добио титулу. Власт да додели титулу на Истоку је имао византијски цар, док је на Западу та власт долазила од римске цркве. Због настојања да формирају државу на уштрб византијског царства Срби су помоћ и владарске титуле тражили од римске цркве.

Титула великог жупана или архижупана је присутна код Словена од VIII века и за њу се даје објашњење у *Лейојису њоја Дукљанина* да је Тихомиљ, после погибљи краља Часлава владао Рашком и да није смео да узме титулу бана или краља, па је назвао себе великим жупаном пошто је био на челу осталим жупанима Рашке.² Углавном жупани нису били самостални владари већ су признавали врховну власт суседних моћних владара. Исти случај је и у вези Стефана Немање који се није усуђивао да затражи више звање већ када је био довољно моћан да без страних уплиутања управља својом државом наглашавао је за себе да је самодржац.

Византијско царство, односно византијски двор су били узор савршене хијерархије која је обухватала сва достојанства у складу и савршеном поретку. Титуле које су додељиване су имале тачно назначење и улогу у самом царству. У таквом царству су се лако уводиле и нове титуле које су указивали на сродство са царем али без власти. Водило се рачуна да титуле које добијају царски зетови буду нижег ранга од титула које су додељивали својим крвним сродницима или наследницима на царском престолу. Таква титула је и била севастократор, коју је увео цар Алексије I Комнин у XII веку и прво доделио свом брату Исаку. Потом је цар Манојло Комнин увео титулу деспота која је по рангу била између василевса и севастократора, и та се титула додељивала наследницима престола или обласним господарима. Када је Алексије III Анђеос постао цар 1195. он је својим зетовима поделио титуле тако што је зету који је био ожењен најстаријом ћерком доделио титулу деспота а друга два, међу којима је и Стефан Првовенчани, доделио титулу севастократора. Севастократор није имао власт нити област за управљање. Титула је указивала на његово сродство са василевсом и било је прописано да носи плаву одежду и плаве ципеле, потписује се плавим мастило и ставља свој печат на плаву свилену врпцу. Севастократор је носио скромнију круну — стематогирион, која се састојала од златног обруча, са једном (изнад чела) или четири унакрсно распоређене златне плочице које се зову камаре или камариони (грчки, камарион = свод).

Пошто је титула севастократора касно уведена, Стефан Првовенчани је био први странац који је добио ту титулу. Треба ипак треба имати на уму византијску политику приликом удавања царских ћерки. Оне су се удавале за оне владарске синове који су требали да постану владари. Додељивање титула зетовима означавало је везу али и на потчињеност василевсу.

¹ М. Благојевић, *Србија у доба Немањића, од кнежевине до царства: 1168–1371*, Београд 1989, 56.

² *Лейојис њоја Дукљанина*, Просвета, СКЗ, Београд 1988, 119.

Од преузимања власти над Србијом, Стефан Првовенчани је имао живу преписку са римском црквом у циљу добијања краљевске круне. Први пут је то било 1199. године, и то је после писма Вукана папи из 1198. године, где је тражио легате ради решавања црквених спорова у приморским градовима.³ На Вуканово писмо папа је одговорио и Вукану и Стефану најављујући долазак својих легата и објашњавајући њихову мисију. Стефан одговара на ово писмо наводећи да је упознат са њиховом мисијом и наводи : „... Увек смо се сматрали следбеницима Свете римске цркве, као и блажене успомене отац мој, и прописе Свете римске цркве увек обичавали, и ускоро желимо послати наше легате вашој светости...“⁴ До успеха ових преговора није дошло због противљења угарског краља Емериха. Папа Инокентије III је у писму од 15. септембра 1204. године истиче да на ранији захтев великог жупана Стефана да се подведе под римску цркву и добије краљевску титулу противио краљ Емерих.⁵ Уместо непосредног црквеног и духовног утицаја путем круне, папа Инокентије III је изабрао посредно деловање преко угарског краља, поштујући његове аспирације према српским земљама. Угарски краљ је остварио своје политичке аспирације преко Вукана. Због помоћи коју је пружио Вукану да свргне са власти свог брата и влада Србијом, угарски краљ је своју услугу наплатио уневши у своју титуларију Србију и назвавши се *rex Serbiae*. Повратком Стефана на власт 1205. године, окончана је врховна власт Угарске над Србијом али опасност од Угарске је остала константна. Нови захтеви за краљевском круном су морали да сачекају повољније прилике јер је Стефану Немањићу било јасно да се политика римске цркве према Србији неће променити све док на њеном челу буде папа Инокентије III. Однос папе према бугарском владару Калојану био је другачији. Краљевску круну је послао преко легата 1204. године, након што је Калојан у име народа прихватио врховну духовну власт римске цркве.⁶ По добијању круне, Калојан је обновио трновску патријаршију у чији састав је улазила и нишка епархија.

Повољније прилике за тражење круне су настале по престављењу папе Инокентија III 1216. године и доласком на чело римске цркве папе Хонорија III (1216–1227). После неуспелих преговора, које је Стефана Немањић водио са епирским двором, за склапање Стефановог трећег брака⁷ са Маријом Комнин 1215/16. године, Стефан је прилику нашао на другој страни у личности Ане, унуке млетачког дужда Енрика Дандола. Наиме, 1215. или 1216. године, Стефану Немањићу је претила опасност од угарског краља Андрије II и латинског цара Хенриха Фландријског, који су желели да протерају Стефана и да поделе Србију између себе. Брачни прегово-

³ Историја Српског народа I, Београд 1981, 266 (С. Ђирковић) (=ИСН I); И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 248–250 (= Коматина, *Црква и држава*).

⁴ A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia I*, Roma 1863, 6 (= Theiner, *Monumenta Slavorum I*); И. Коматина, *Црква и држава*, 248–49.

⁵ „...quod cum nobilis vir Stephanus Megaiurpanus Servie per honorabiles nuntios nobis humiliter supplicaverit, ut in terram suam dirigeremus Legatum, qui eam ad obedientiam ecclesie Romane reduceret, et regium sibi diadema comferret...“ Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 36.

⁶ ИСН I, 260–270 (С. Ђирковић)

⁷ И. Коматина, *Ана Дандоло — њрва српска краљица?*, ЗМСИ 89 (2014), 7–20. На основу Стефановог писма Димитрију Хоматијану, Архиепископу охридском, где тражи да му се разјасни зашто је претходни архиепископ Јован Каматир прво одобрио брак његовог сина Радослава и Теодоре, јер су били у седмом степену сродства по браку, а потом га забранио, због недозвољеног седмог степена крвног сродства, на основу сазнања да је Радослав Евдокијин син а не син друге жене, Ивана Коматина је доказала да ово објашњење забране указује да је Стефан имао други брак због чега је архиепископ Јован направио грешку по питању врсте сродства, мислећи да је Радослав син Стефанове друге жене. Из тога следи да је Ана, за коју не постоји сведочанство да је имала била крвно било брачно сродство са породицом Анђела, трећа жена Стефана Немањића.

ри које је Стефан водио су билу у циљу стварања јачег савезништва јер се зна да је Стефанова сестра била удата Манојла, брата епирског господара Михајла I Анђе-ла.⁸ Брачни преговори су пропали, опасност од инвазије је прошла а Стефан Немањић се оженио са Аном Дандолом у првој половини 1217. године и на тај начин сте-као моћног савезника у виду Млетачке републике.⁹

Са новим папом, новим браком и одсуством главног противника за добијање круне, угарског краља Андрије II, који је крајем августа 1217. године отишао у кр-сташки рат, склопиле су се коцкице за успешну мисију српских посланика. Срби-ја је добила круну а крунисање Стефана Немањића је обављено од стране римских прелата 1217. године у цркви светих апостола Петра и Павла у Расу.¹⁰ Главни ра-злог за крунисање Стефана Првовенчаног у цркви светих апостола Петра и Павла у Расу је био тај што је Рас био црквени и државни центар Србије. Рашка епископи-ја је била централна за православне Србе. Крунисање у манастиру Жичи није мо-гло бити обављено зато што задужбина Стефана Првовенчаног није била заврше-на 1217. године.¹¹

Чин крунисања од стране римских прелата није описан али на основу круни-сања Калојана за краља Бугарске, обред се састојао од стављања круне на главу од стране римских прелата и миропомазања. Чин миропомазања је био најбитнији део крунисања јер је указивало на везу владара са осталим Божијим изабраници-ма као са краљем Давидом, па и са самим Христом што у преводу значи помазаник. Временом, због јачања улоге династије и наследне власти, обред крунисања и ми-ропомазања губе на значају који су до тада имали.¹²

Пре крунисања, Калојан је прихватио унију са римском црквом, што је њему донело круну а бугарском архиепископу палиј, па се поставља питање да ли је и Стефан Првовенчани морао да исповеди римокатолички вероисповедање и да ли је његово миропомазање за краља имало и значење његовог „другог крштења“? Сплитски архијакон Тома у својој историји Сплита бележи да августа 1217. годи-не „у то време Стефан, господар Србије или Рашке, који је назван великим жупа-ном, послао угледне посланике Апостолској столици, да затраже од папе Хонорија

⁸ И. Коматина, *Ана Дандоло — њрва српска краљица?*, 13.

⁹ Једини који говори о венчању Стефана Немањића и Ане Дандоло и који даје временске оквире ових догађаја је Андрија Дандоло у својој хроници, која је настала седамдесет година после ових догађаја. Он описује да је у дванаестој години владавине дужда Петра Зијанија склопљен брак, што би значило између 5. августа 1216. и 5. августа 1217. године. (*Andreae Danduli Chronicon*, 287). Љ. Ковачевић, *Жене и деца Стефана Првовенчаног*, Глас СКА 60 (1901) 27–31, наводи да се Стефан оженио други пут са Аном 1207. године а да је она умрла до 1217., тако да је Стефан примио круну као удовац. М. Пурковић, *Прин-цезе из куће Немањића*, Виндзор 1965, 18, прихвата тезу да је Ана Стефанова трећа жена и износи прет-поставку да је од 1202. године, када је расставио са Евдокијом, па до 1217. године, постојала још једна жена „о којој за сада ништа не знамо“. Б. Ферјанчић, ИСН I, 299, за годину венчања Стефана и Ане уз-има 1207/08, непосредно по паду Константинопоља, када је утицај Млечана био најјачи на Балканском полуострву. С. Ђирковић, *Српски биографски речник 1*, Нови Сад 2004, 139, сматра да је Ана Стефано-ва трећа жена и да је дошла у Србију 1216. године.

¹⁰ Као потврду да је место крунисања Петрова црква је и писмо двојице милешевских монаха папи Клименту VII крајем 1597. године, где моле за помоћ за борбу против турака и наводе хришћанску тра-дицију Србије и редом крунидбена места: Петрова црква, Жича, Пећ итд. Видети у: Ј. Калић, *Држава и Црква у Србији XIII века*, ЗРВИ XLVI, 2009., 131.

¹¹ Потпуно је погрешан став Ивана Стевовића да је манастир Жича планиран по узору на катедра-лу у Калочи за потребе крунисања Стефана Првовенчаног. Милка Чанак-Медић је показала на осно-ву димензија и пропорција да су мере Студенице до те мере пренете на Жичу како се неће поновити у рашком градитељству. Види у: И. Стевовић, *Једна хийоџеза о најсјаријем раздобљу Жиче*, Зограф 38 (2014), 45–58; М. Чанак-Медић, *Жичка Сисава црква — замисао Свейћој Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, 184–185.

¹² С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсијније и државна симболика у Србији од до века*, Београд 1994, 127.

III краљевску круну. Послао је, наиме (папа) свог легата, који је дошавши крунисао њега (тј. Стефана) и учинио га првим краљем његове земље.¹³ На историју архиђаконa Томе се наслања хроника млетачког дужда Андрије Дандола, која је настала у 14. веку. У својој хроници Андрија наводи: „Такође и Стефан, господар Рашке и Србије, који се називао велики жупан, пошто се на наговор жене одрекао шизме, преко посланика од папе је добио да буде украшен краљевским насловом, и преко легата кардинала ради тога послатога, заједно са женом је крунисан“.¹⁴ Архиђакон Тома, који је временски ближи догађајима којеописује, не истиче да се Стефан одрекао православља ради добијања круне. Податак о одрицању од православља ради круне износи дужд Андрија и то као заслугу Стефанове жене Ане. Дужд Андрија у својој хроници пренаглашава улогу Ане у добијању круне. Већ смо указали да су први Немањићи имали добар однос према римској цркви¹⁵ а пример уније бугарског краља Калојана је био сасвим јасан пример Стефану Немањићу како може добити круну од папе. Можемо закључити да је Стефан без одрицања од православне вере изразио своју покорност римској цркви, и то потврђује архиђакон Тома наводећи писмо Стефана Првовенчаног папи Хонорију III, где тражи благослов и потврду над краљевством, називајући себе крунисаним краљем и верним сином римске цркве.¹⁶

Миропомазање које се вршило приликом крунисања није имало значење свете тајне. Крштењем, сваки хришћанин постаје једно са Христом, облачи се у Христа, постаје Тело Христово. При крштењу Христовом Свети Дух је у виду голуба одмах сишао на Христа, а тако и света тајна миропомазања, која се обавља одмах по крштењу, једино тада означава дар Духа Светога у коме се рађамо по Богу. Призив Светога Духа имамо у разним приликама. Приликом послања на апостолску мисију (Дела ап. 13, 3–4), приликом рукоположења, служења Литургије, почетка школске године, и сви ти призови Духа Светога не представљају ново крштење за оне на које се призива. Обред миропомазања у Старом Завету се односио на свештенике, царе и пророке и означавало је почетак њихове службе на коју их је Бог призвао. Због тешке помирљивости власти и хришћанског служења, старозаветне слике миропомазања су постале веза са Светим Писмом и образац крунисања хришћанских владара. Дакле, миропомазање Стефана Немањића за краља Србије не представља његово превођење у римокатолицизам.

Импулси лоших односа према римској цркви из константинопољске патријаршије пренеће се преко жичке архиепископије и на српску државу. За последицу све лошијих односа са римском црквом налазимо и у покушају да се промени чињеница око крунисања Стефана Првовенчаног. Доментијаново житије Светог Саве, настало 1243. или 1253. године, наводи да је Свети Сава, по повратку из Никеје, прво поставио епископе и објавио Синодик православља, да би потом послао у мисију епископа Методија да тражи круну да би крунисао Стефана Првовенчаног у манастиру

¹³ Tomae arhidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum, edd. O. Perić, D. Karbić, M. Matijević Sokol, J. Ross Sweeney, Budapest-New York 2006, 162. Види у : И. Коматина, *Ана Дандоло — прва српска краљица?*, 8.

¹⁴ Andreae Danduli Venetorum Ducis Chronicon Venetum, a ponificatu S. Marci ad Annum usque MCCCXXXIX, Rerum Italicarum Scriptores XII, ed. L. A. Muratori, Milano 1778, 287. Види у : И. Коматина, *Ана Дандоло*, 7.

¹⁵ Види нап. 4.

¹⁶ Регистар папе Хонорија III anno IV. Epist. 681. fol. 167 у делу F. Rački, *Pismo prvovienčanoga kralja srbskoga Stjepana I papi Honoriju III god. 1220.*, Starine VII, JAZU, Zagreb 1875., 55. С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 29.

Жичи, што би по тој хронологији било 1221. године.¹⁷ Теодосије у свом житију Светог Саве уопште не помиње Рим већ говори да после првог дана сабора у Жичи, након разговора Светог Саве са српским великодостојницима о потреби да Стефан Првовенчани буде вишег достојанства од њих и да се венча круном царства, што они то прихватају и Стефан Првовенчани бива крунисан од стране Светог Саве.¹⁸ Житија, као и хронике архиђаконa Томе и дужда Андрије Дандола искључиво наводе само једно крунисање Стефана Првовенчаног. Разлике у извештајима ко је обавио крунисање је навела поједине научнике да створе теорију о два Стефанова крунисања.¹⁹ Фрањо Рачки наводи да је руски историчар А. Мајков изнео став да је Стефан Првовенчани прво крунисан од легата из Рима и да је том приликом прешао у римокатолицизам због чега је јеромонах Сава љут отишао на Свету Гору. Кад Стефану Првовенчаном више није требао Запад он се одрекао римокатолицизма. Сава је у Никеји постао архиепископ Србије и поново крунисао Стефана Првовенчаног у Жичи 1222. године да би се заборавило на римокатоличко крунисање.²⁰ Доментијан наводи писмо које је епископ Методије понео у Рим да тражи круну. На основу регистра писама, писмо у коме се помиње епископ Методије је заведено под четврту годину владавине папе Хонорија што би била 1220. година. У писму, краљ Стефан Првовенчани наводи себе као крунисаног краља, што у обраћању папи сигурно не би наводио да то није било чињенично стање. Доментијанов извештај о тражењу круне да би Свети Сава крунисао Стефана 1221. је нетачан. Осим жеље да се помире извештаји око тога ко је крунисао Стефана Првовенчаног не постоје докази у прилог теорије о два крунисања, због чега морамо закључити да је било само једно крунисање Стефана Првовенчаног, да је обављено од стране римског прелата и да се то догодило у другој половини 1217. године.

Сам чин крунисања Доментијан и Теодосије различито описују. Доментијан наводи да после свеноћног бдења, на Литургији за време великог входа, Свети Сава узео круну која се налазила у олтару, крунисао и „помазао Духом светим на краљевство“.²¹ Теодосије наводи да је на празник Христа Спаса, после свеноћног бдења служена Литургија, „и у време када треба да се освећује“, Свети Саве увео Стефана Првовенчаног у олтар, молитвено благословио, обукао га у багреницу и опасао појасом са бисером, ставио круну на главу и миропомазао.²² Подрoбније обајшњење чина крунисања, чином крунисања Радослава и Владислава, Доментијан и Теодосије не наводе, износиће само да их је Свети Сава благословио и крунисао.²³

Теодосијево житије, иако се ослања на Доментијаново, указује на друго место и време у Литургији за обављање чина крунисања. Теодосијева тврдња да се крунисање вршило у олтару за време освећења дарова не одговара ни богослужбеној пракси православне Цркве нити пракси византијског двора. Када би свештеничку службу изједначава са царском, ни тада не би одговарало времену вршења рукопо-

¹⁷ Доментијан, *Животии Светиој Саве и Светиој Симеона*, прев. Др Лазар Мирковић, СКЗ, Београд 1938, 126–137.

¹⁸ Теодосије, *Житијуја*, Просвета СКЗ, Београд 1988, 206–207.

¹⁹ Теорију о двоструком крунисању заступају: Д. Анастасијевић, *Је ли св. Сава крунисао Првовенчаног*, Богословље 10 (1935) 211–312; М. Ђоровић-Љубинковић, *Претечева десница и друго крунисање Првовенчаног*, Старице 5–6 (1953–54) 105–114.

²⁰ F. Rački, *Pismo*, 54. Ф. Рачки наводи да се овог става држи у свом делу др Никола Крстић, *Историја српског народа*, Београд 1864. св. II стр. 97–98.

²¹ Доментијан, 138.

²² Теодосије, 206.

²³ Доментијан, 149, 176; Теодосије, 223, 232.

ложења у свештеничке чинове. Рукоположење за епископа се врши за време малог входа, јер новорукоположени епископ од тог тренутка преузима служење Литургије, предводећи народ који улази у Цркву Христову. Рукоположење за свештеника се врши по преносу дарова на великом входу, јер свештеник учествује у освећењу дарова. Рукоположење за ђакона се врши после заступничке молитве а пре причешћа, јер ђакони не учествују у освећењу дарова већ у подели освећених дарова верном народу. Како видимо, за време освећења дарова нема рукоположења у свештеничке чинове нити може бити било каквих других освећења.

Византијска пракса крунисања се развијала током векова. Константин Порфирогенит наводи да је цар Лав 457. године, свечано обучен дошао у цркву, сам положио круну на престо а потом, без учешћа патријарха, ставио себи на главу. Крајем V и почетком VI века патријарх учествује у крунисању читањем молитве над царским одеждама, које је потом цар облачио. Средином X века цар је долазио у цркву Свете Софије где би се сусрео са патријархом, и после молитве одлазили до амвона где се налазио сто на коме су били царска порфира и круна. Крунисање у цркви се обављало за време великог входа тако што би се будући цар налазио на амвону и после прве прочитане молитве облачио у раскошну горњу хаљину са појасом, а после главопреклоне молитве патријарх му је стављао круну.²⁴ Византијска пракса је била да на исти начин сам цар крунише царицу и свог сина. Патријарх би прочитао молитве над царском порфиром и круном и потом давао цару да их положи на царицу и на сина. Док се крунисање царице вршило на царском дворцу, крунисање престолонаследника је вршено у цркви свете Софије. Приликом крунисања сина молитве над крунама је читао патријарх и полагао једну круну на главу цара а затим би други венац предавао цару да положи на свог сина.²⁵ Потом би се причешћивали пређеосвећеним даровима.²⁶ Овакав образац крунисања је практикован када је трон наслеђиван регуларно. У случају смрти цара или промене власти, крунисање је обављао патријарх над новим царем.²⁷

Византијска пракса до XIII века не помиње у чину крунисања миропомазанье. У евхологионима Висариона (*Grottaferrata gr. G.b.I*) и Стратигија (*Paris Coinslin gr. 213*) из XI века не помиње се миропомазанье.²⁸ Проучавајући минијатуре које представљају сцену крунисања као староримског обреда узношења на штит, Валтер је указао на четири типа: крунисање од стране цара, крунисање од стране анђела, крунисање од стране пророка и помазивање од стране пророка. Постоје само два псалтира који указују на помазивање за цара. То су Пантократорев псалтир (*Athos Pantocrator 61, f. 125*) и Теодоров псалтир (*Londin. Additional 19352*) и оба су из средине XI века. Сам Валтер указује да минијатуре пре представљају постојање идеја о крунисању него саму праксу крунисања.²⁹

Чин миропомазанья царева у Византији је настао под утицајем Запада и прво миропомазанье је извршено 1209. године над Теодором Ласкарисем у Никеји.³⁰ Уво-

²⁴ Иеромонахъ Иоаннъ, *Обрядникъ византийскога двора какъ Церковно-Археологическій источникъ*, Москва 1895, 187–190.

²⁵ Исто, 189–190.

²⁶ О поретку крунисања цара видети више у: М. Арранц SJ, *Избранные сочинения по литургике, том III Евхологий Константинополя в начале XI века и Песенное последование по требнику митрополита Киприана*, Рим- Москва 2003., 334–337.

²⁷ С. Walter, *Art and ritual of Byzantine church*, London 1982, 119–120.

²⁸ М. Арранц, *Евхологий Константинополю*, 41.

²⁹ С. Walter, *Raising on the shield in Byzantine iconography*, REB 33, 173.

³⁰ н. 116 у: М. Арранц, *Евхологий Константинополю*, 41.

ђењем миропомазања патријарх је крстообразно помазивао само главу цара говорећи „Свет, свет, свет“³¹ јер, по тумачењу светог Симеона Солунског, византијски цар је глава свих хришћана (PG. 155. Col. 353–354).

Византијски утицај на младу српску краљевину постајао је све јачи, поготово по питању инсигнологије.³² Чин крунисања у Србији биће преузет из Византије и Доментијанов опис крунисања, који је веома сажет, даје нам приказ како је Свети Сава крунисао Радослава и Владислава.

Правна рецепција крунисања

Крунисање Стефана Првовенчаног условило је велике промене како у спољашњем односу Србије према другим државама, тако и у унутрашњем уређењу краљевине. У хијерархији владарских звања, титула краља је само једна од њих. Титула краља често је израз тежње, док правну снагу титуле се стиче обредом крунисања. Крунисање је доносило међународно признање и легитимитет владања и управљања над одређеним областима.

У свом настојању да обједини српске земље и створи независну државу, Стефан Немања је макар номинално морао да призна врховну власт василевса. У унутардржавном опхођењу он себе назива самодршцем, али Србија, као велика жупанија, је била област која је признавала врховну власт туђих владара, која није имала независну црквену организацију и коју су други владари, својим освајањима, могли да унесу у своје титуларије и да полажу право на територије. Пример таквог деловања налазимо у угарском владару Андрији, херцегу Хрватске и Далмације, који је освајањем Хума 1198. године унео ту област у своју титуларију.³³

Најстарији син Стефана Немање, Вукан, прогласио је себе за краља, позивајући се на традицију области коју је добио на управљање. Вуканова краљевска титула по рангу је била испод титула великог жупана и могао је да је користи само у областима над којом је имао управу. Вукан је показао велико залагање у процесу уздицања Барске епископије на ранг архиепископије на сабору у Бару 1199. године. Преко барске архиепископије Вукан се надао да ће добити и краљевско признање, па је писао римском папи молећи да буде крунисан, о чему сведочи преписка између угарског краља Емерика и папе Инокентија III 1204. године.³⁴ Уз помоћ угарског краља Емерика, Вукан је током 1201. године збацио са власти свог брата Стефана и постао велики жупан Србије. Емерик је своје услуге наплатио уневши Србију у титуларију угарских владара, називајући се *rex Serbiae*.³⁵ Уневши Србију и Хум у своје титуларије, угарски владари су изражавали крајње противљење српским тежњама за краљевском круном. Поштујући угарског владара, папа Инокентије III није услишио молбе ни Вукана ни Стефана за краљевском круном.

Крунисањем Стефана Првовенчаног 1217. године, Србија је призната за самосталну државу са одређеним територијама, са признатим владарима који су има-

³¹ Више о поретку крунисања видети у: Б. Успенски, *Поставление на царство в русской и византийской традициях*, 422–425.

³² С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 127.

³³ Од тада па до доласка на угарски престо 1204., Хум је био саставни део његове херцешке титуле: *Dalmacie et Chroacie Chulmeque dux или Dalmatie, Chroatie, Rame Chulmeque dux* (CD II, 293, 296, 297, 309, 353, 355, 357; CD III, 6, 17), напомена преузета из: Ђ. Бубало, *Српска земља и њоморска у доба владавине Немањића*, 79.

³⁴ Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 34, 36.

³⁵ Ђ. Бубало, *Српска земља и њоморска у доба Немањића*, 84.

ли задатак да обезбеде црквену мисију у својој држави. Благослов римског папе над владарском породицом и територијама је био гарант постојања српске државе. Свако ко би оспоравао српске територије и круну Стефана Првовенчаног, налазио би се у опасности да буде у директном сукобом са римским папом. У случају сукоба, папе би обично разрешавале поданике дужности покорности владару што је често за последицу имало ратове унутар државе и промену владара.

Са повратком угарског краља Андрије II из крсташких ратова затекла га је непријатна вест. Право на које су полагали угарски владари је оспорено српском круном. Можемо само претпоставити да краљ Андрија сматрао да се Стефан Првовенчани самовољно прогласио за краља, попут његовог брата Вукана, због чега је планирао војни поход на Србију. Због опасности од угарске најезде краљ Стефан Првовенчани шаље писмо папи у Рим ради добијања потврде о његовом крунисању за краља и благослов над територијама српског краљевства. У писму краљ Стефан Првовенчани се обраћа „пресветом оцу и господину Хонорију“ као крунисани владар Србије, Дукље, Травуније, Далмације и Хума, где моли да преко носиоца писма, епископа Методија, писмено добије одговор у коме треба да „благослов и потврда Божија и ваша буде, ако вам одговара, над круном и земљом нашем увек пројављује“.³⁶

Доментијан, као пратилац Светог Саве, је био упознат са мисијом епископа Методија у Рим, и ову историјску чињеницу обрађује сходно потребама свог књижевног дела. Доментијан наводи да је Свети Сава послао епископа Методија у Рим ка прехвалним апостолима Петру и Павлу, и ка римском папи, „да благослове његово отачаство и да својом благодаћу венчају сапрестолника његова отачаства“.³⁷ Молба за благослов над земљом и круном је присутна и код Доментијана и у писму Стефана Првовенчаног. Извештаји износе разлике у намени благослова, али благослов који је тражен из Рима је био неопходан за будуће деловање Светог Саве. Доментијан наводи да је то деловање крунисање Стефана Првовенчаног, да би потом прешао на мисију Светог Саве код угарског краља. Тражени благослов је свакако био последица опасности угарске најезде, јер потврда и благослов су били за оне које су сумњали у веродостојност крунисања српског краља. О успешности мисије епископа Методија сведочи нам успешност мисије Светог Саве код угарског владара. Поред чуда које Доментијан наводи да је учинио Свети Сава у својој мисији³⁸, свакако да је потврда римског папе била довољан аргумент да угарски краљ одустане од рата против Србије, призна круну српском краљу и наведене територије српској држави. Признавањем Србије за краљевину мења се однос и по питању црквеног устројства у Србији. Угарски краљ није имао више обавезу да приведе поданике српске државе римској цркви. Ту обавезу је својим крунисањем преузео на себе краљ Стефан Првовенчани. На западним и приморским областима Србије налазила се римокатоличка Дубровачка надбискупија, од 1199. године и Барска надбискупија, а на источним крајевима земље епархије православне Охридска ар-

³⁶ Писмо износимо у целини: Sanctissimo patri et domino Honorio, romane sedis, ecclesie universali pontifici, Stephanus dei gratia totius Seruie, Dioclie, Tribunie, Dalmatie atque Chulmie rex coronatus, inclinationem summe fidelitatis constantia. Quemadmodum omnes christiani diligunt uos et honorant, et pro patre et domino retinent, ita nos desideramus sancte romane ecclesie et vestri fidelem filium nominari, affectans quod benediction et confirmation dei et vestra sit, si placet, super coronam et terram nostram semper manifeste. Et ob hoc uobis nostrum episcopum Metodium nomine destinamus, ut, quicquid ex uestri sanctitate et voluntate processerit, nobis per latorem presentium litteris, si placet, rescribatis. F. Rački, *Pismo*, 55.

³⁷ Доментијан, 137.

³⁸ *Истио*, 139–141.

хиепископија.³⁹ Било је више него очигледно да је неопходно да се створи једна независна српска архиепископија која би обједињавала све области српске државе. Такву мисију је могао да оствари само Свети Сава уз свесрдну подршку краља Стефана Првовенчаног.

Под аутокефалном црквом се подразумева она црква која „не добија своју власт од друге цркве, него од самог оснивача Цркве — Исуса Христа, преко хиротоније свог поглавице и осталих својих епископа, од стране својих епископа“.⁴⁰ У црквеном праву не постоје одређена правила за стицање аутокефалности и то питање је и даље отворено и недефинисано од стране православне цркве. Благога Гардашевић износи да су три канонске форме које се узимају у обзир за оцену давања аутокефалије одређеној Цркви: 1. мотиви који истичу разлоге да је такво дељење у интересу цркве (државна независност и територијална удаљеност), 2. канонски услови без којих једна црква не може да живи (воља дела цркве који тражи аутокефалију и способност тога дела цркве за самосталан живот) и 3. правни чиниоци који стварају аутокефалију (стечена права и воља сабора аутокефалне цркве у чијој се јурисдикцији налази део цркве који тажи самосталност или пристанак мајке цркве).⁴¹ Осим пристанка мајке цркве, српска краљевина као самостална држава је обезбеђивала остале канонске форме. Димитрије Хоматијан у свом протесном писму Светом Сави истиче да је Србија под канонском јурисдикцијом архиепископа бугарског односно охридског, и да је Свети Сава требао да се обрати њему за рукоположење у чин епископа. Он оптужује Светог Саву да је својим рукоположењем за архиепископа од стране Цариградског патријарха прекршио каноне а да је протеривањем призренског епископа са катедре излио на себе гнев Божији и позива га да се одрекне свог деловања или да буде искључен из црквене заједнице верних.⁴² Оптужбе и претње Димитрија Хоматијана изгледају веродостојно, али Свети Сава, као светогорски монах, је био под јурисдикцијом цариградског патријарха и само је цариградски патријарх могао да га рукоположи у чин архиепископа. Охридска архиепископија је настала 1019. године указом византијског цара Василија II са циљем јелинизације словенског живља. Архиепископија је обухватала области где су живели Словени. Њеног архиепископа је бирао византијски цар, углавном од подобних особа из Константинопоља, а посвећивао их је васељенски патријарх.⁴³ Одмах после смрти цара Василија II Бугароубице, повластице које је дао Охридској архиепископији су изгубиле значај. Васељенски патријарси су одобравали подизање манастира на територији архиепископије па чак и постављали епископе у Охридској архиепископији. Поред покушаја охридских архиепископа да укажу на континуитет архиепископије са Јустинијоном Примом, такво поимање архиепископије је била у употреби само од

³⁹ Више о црквеним приликама овог периода видети у: Ј. Калић, *Црквене њриликe у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Сава Немањић — Свети Сава, историја и предање, 27–52.

⁴⁰ Б. Цисарж, *Црквено њраво*, I, 96.

⁴¹ Б. Гардашевић, *Каноничности стицања аутокефалности српске цркве 1219. године*, Свети Сава, споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175–1975, Београд 1977, 38.

⁴² М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 71–73.

⁴³ Примедба преузета из Б. Гардашевић, *Каноничности стицања аутокефалије српске цркве*, бр. 56: И Снегаров, *Историја на Охридската архиепископија*, София 1924, I, 81: По њему су већина наследника првог охридског архиепископа Јована Дебарског били клирици Цариградске патријаршије. Тако су по њему други архиепископ Лав, шести Теофилакт и осми Михаило били клирици цркве Свете Софије у Цариграду; трећи Теодул, четврти Јован Лампин и пети Јован Трезвен били из редова цариградских монаха; девети Јован Комнен био је члан царске породице, а дванаести Јован Каматир био је виши царски чиновник.

стране охридских архиепископа. Охридска архиепископија није поимана као мајка црква ни трновској патријаршији ни српској архиепископији.⁴⁴ Поштујући канонски поредак, Свети Сава се обратио ономе који је једини могао да додели аутокефалију српској цркви — васељенском патријарху.

Протест због протеривања призренског епископа спада у проблем јурисдикције аутокефалних области. Када је бугарски краљ Калојан је 1205. године освојио Охрид, протерао је грчке епископе и потчинио архиепископију трновском патријарху. Протеривање призренског епископа је само потврђивало праксу коју је раније по питању јурисдикције на Балканском простору, патријарх Фотије изнео папи Николи I у писму из 861. године да „што се тиче области и граница, да се мењају обично заједно са политичком влашћу и управом“. (PG 102: 614C) Уз постојеће православне епархије и оснивањем нових епархија Свети Сава је успео, за разлику од Барске архиепископије, да формира црквену организацију која је обједињавала целу територију српске државе. На тај начин је поставио темељ за потпуну христјанизацију српског народа као и за развој српске уметности и културе по византијском узору.

Писмо Стефана Првовенчаног папи Хонорију III, Доментијаново житије Светог Саве, као и каснија сведочења сплитског архиђакона Томе и млетачког дужда Андрије Дандола сведоче да је крунисање обављено од стране изасланика римског папе 1217. године. Крунисањем Стефана Првовенчаног Србија је правно добила признање независне државе, са јасно одређеним територијама на управу и стекла услов за организовање самосталне црквене архиепископије, што је и остварено 1219. године.

Црквено-уметничка рецепција крунисања

Значај владарских представљања путем портрета или скулптура је познат од давнина. Њихов циљ је да представе владаре као високе, лепе, снажне, скоро божанствене и да пренесе поруку свима који их посматрају да се владару диве али и да га се плаше јер његова улога је у директној вези са Божијим постављењем. Сваки владарев гест, све што носи на себи, сви натписи на фрескама сведоче нам о његовом положају.

Веома је интересантна чињеница да не постоји представа крунисања Стефана Првовенчаног. Право на круну у српском сликарству је представљено путем хоризонталног родослова. У владарским портретима Стефан Немања је истицан као начелник династије иза кога су представљени владари и њихови наследници. Бурна српска историја није дозвољавала усвајања византијских представа крунисања цара.⁴⁵ Хоризонтални родослов је тражио и молитвено заступништво предака као и истицања права на владарски положај.

Од три сачувана портрета Стефана Првовенчаног, насталих за време његовог живота или непосредно после његове смрти, један је настао пре његовог крунисања за краља. То је портрет који се налази испред главне капије манастира Студенице, на зидовима облик кула које уоквирују улаз. Сматра се да је насликан 1208/09 године и прилично је оштећен. Велики жупан Стефан је представљен као млад човек, са владарским венцем на глави, смеђ, тамних очију, танких бркова и тамне

⁴⁴ О историји и односу Срба и Бугара према Охридској архиепископији видети у : Б. Гардашевић, *Каноничност и стицања аутокефалије српске цркве*, 48–52.

⁴⁵ Види горе нота 27.

браде, дугог повијеног носа. Поред Стефановог лика сачуван је и лик великог кнеза Вукана, а претпоставља се да је на овој композицији налазио Стефан Немања, који је у пратњи синова прилазио Богородици којој је манастир посвећен.⁴⁶

Други портрет се налази на северном зиду припрате у Милешеви. Настао је непосредно после крунисања, између 1222. и 1228. године, и налази се у композицији са светим Симеоном, светим Савом, и са својим синовима Радославом и Владиславом. Поворку предводи свети Симеон Мироточиви у великосхимничкој одећи кога следи Свети Сава у полиставриону сигниран као свети богоносац и отац наш Сава први архиепископ рашких и диоклитијских земаља син светога Симеона Немање. Одмах до Светог Саве, на северном зиду, налази се Стефан Првовенчани сигниран са његове десне стране као првовенчани краљ свих рашких земаља и диоклитијских, а са леве са Стефан, син светога Симеона Немање зет цара Грчког кир Алексија. За краљем следе његови наследници синови Радослав и Владислав, који носи модел своје задужбине. Краљ и његови синови су у дворским одорама с богато украшеним туникама и хламидама. Краљ у руци држи крст а на глави круну која обликом подсећа на византијски севастократорски венац.⁴⁷ Ова композиција није ктиторска јер се ктиторска налази у наосу. Ова је породичана репрезентативна слика која указује на хармонију црквене и државне власти. Хармонија се показује и кроз идентичност земаља у титуларији, као и у гесту Светог Саве који благослиља краља Стефана Првовенчаног и његове наследнике.⁴⁸ Ова композиција приказује да краљ Стефан Првовенчани прихвата идеалну хијерархију држава и своје место у тој хијерархији представљајући на јужном зиду византијског цара и наглашавајући своје родбинске односе са царском породицом. На основу истицања овог високог византијског дворског звања, В. Ј. Ђурић је лик византијског цара довео у везу са младим никејским царем Јованом III Ватацем.⁴⁹

Ова хијерархијска концепција у композицији има за последицу исказивања подређености краља Стефана Првовенчаног. То се пре свега огледа у самој сигнатури. У жичкој повељи, као и у писму папи Хонорију III, у титуларији се наводе области Србије, Диоклитије, Далмације и Хума, док се у овој композицији назива краљем Рашке и Диоклитијске земље, са наглашеним некадашњим родбинским односом са византијским царем. Подређеност се исказује и владарским инсигнијама које су знатно скромније од инсигнија византијског цара (далматика са манијаком, лорос, скиптар у руци, нимб око главе, круна се не види од оштећења и црвени јастук под ногама). Византијски цареви, као и српски владари су поседовали више круна које су носили у зависности од околности. „Трактат Псеудо-Кодина јасно каже да се круна василевса назива стемом, а царевог сина стефаносом. Слично рангирање стеме и стефаноса срећемо код Михајла Псела: он стефаносу (траци око главе) супроставља стему као значајнију и свечанију круну.“⁵⁰ Круну коју носи Стефан Првовенчани подсећа на севастократорски прстенасти венац од злата, што не изражава слабу развијену инсигнацију и непознавање инсигнације ви-

⁴⁶ Гордана Бабић, Бојислав Кораћ, Сима Ђирковић, *Свјуденица*, Београд 1986, 62.

⁴⁷ С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 45.

⁴⁸ Б. Тодић износи претпоставку да је овакав однос цркве и државе први пут исказан сликом у портретима Светог Саве и краља Стефана Првовенчаног у Жичи, посебно стога што су обојица били ктитори храма, а и фреске у њој су настале одмах после 1220. године. Видети у: Б. Тодић, *Репрезентативни портрети светих Саве у средњовековној уметности*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 225–251.

⁴⁹ В. Ј. Ђурић, Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству, 82.

⁵⁰ С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 127.

зантијског двора. Током XIII века круне и одећа српских владара постају све сличније византијским. Полукружна затворена круна, са капом од текстила укарашена драгим камењем, мења свој изглед. У време краља Милутина владарска стема се у представама уздиже до нивоа византијских царева. Ова милешевска композицијане не изражава слабу развијеност инсигнације већ потврђује тврдњу Гордане Бабић да су сви владари до Драгутина и Милутина, изражавали своју скромност и подређени положај у хијерархији васељенских односа.⁵¹

Трећи портрет краља Стефана Првовенчаног се налази у јужној капели припрате у Студеници. Настао је око 1235. године и на композицији су поред Немањића представљен и новопостављени архиепископ Арсеније. Стефан Првовенчани је представљен како приводи сина Радослава светом Симеону. Сигниран је као краљ све српске земље и син светог Симеона Немања, одевен у тамноцрвени плашт а на глави носи златни венац са препендулијама. Као и у Милешевима, и овде је заступљена идеја о заступању ктитора и владара посредством предака, њихова чврста веза и заштитништво православне цркве, што показује и капела у којој је композиција насликана, посвећена светом Симеону Мироточивом.

Портрет краља Стефана Првовенчаног и краља Радослава у портику куле манастира Жиче није изворно решење. Обичај истицања портрета владара ктитора крај улаза у храм почиње да се устаљује у српској средини у време краља Милутина.⁵²

Са краљевима Драгутином и Милутином мења се сликарски однос према акту крунисања. Архиепископ Данило II у опису Драгутинове предаје власти Милутину наводи да му је краљ дао „драгоцене дарове и злато, скупоцене хаљине царске, коња свога и оружје своје, које на своме телу носаше“.⁵³ Приликом предаје власти Данило II не помиње се учешће архиепископа. У Драгутиновој капели у Ђурђевим ступовима, на крстастом своду капеле насликана су четири српска државна сабора: на првом Симеон Немања предаје престо сину Стефану Првовенчаном, на другом је приказано устоличење краља Уроша I, на трећем устоличење краља Драгутина и на четвртном тренутак када краљ Драгутин уступа престо брату Милутину.⁵⁴ На сликама је приказан континуитет наслеђивања српског престола а код устоличења Милутина је приказан легитимитет преузимања власти. На овој сцени се јасно види утицај иконографских решења византијске уметности. Оба владара су истоветно одевени у свечане дивитисионе са манијама и лоросима и са стемама на глави. Седе на повезаним престолима са краљевским драперијама на наслоницима. Милутин је насликан у средини и држи у десној руци акакију, а десно је Драгутин који акакију држи у левој руци а десном руком показује на Милутина. На овој сцени, лево од новоизабраног краља, представљен је архиепископ који га благосиља. Са овом сценом, и од времена краља Милутина, све више се уводи византијска иконографија у представљању српског краља и српског краљевства.

Крунисање Стефана Првовенчаног без обзира на своју важност није представљен у црквеном сликарству. Као разлог може да се узме и чињеница да је православна црква прикривала папско порекло српске круне, али у сликарским представама све до краља Милутина, поштујући хијерархијски поредак међу државама,

⁵¹ Г. Бабић, *Владислав на кийијорском јориреши у наосу Милешеве*, Милешева у историји српског народа, Београ 1987., 13.

⁵² М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манасијир Жича*, 342–343 (Д. Војводић)

⁵³ Данило Други, *Животни краљева и архиепископа српских*, СКЗ 24, Београд 1988, 61.

⁵⁴ М. Чанак-Медић, Б. Тодић, *Стари Рас са Сопоњанима*, Нови Сад 2013, 73. (Б. Тодић)

више је истицана идеја легитимности владарске круне него сам чин крунисања. Од периода владавине краља Милутина, византијски сликарски узор постају све присутнији у потреби да изразе моћно српско краљевство.

* * *

Крунисање Стефана Првовенчаног резултат је дугогодишње борбе за самосталност Србије. Самостално проглашење за краља није признавано од стране моћних угарских суседа. Вуканова титула краља Србије као и цела територија земље је била унета у титуларије угарских краљева, и само је круна римског папе могла да ослободи Србију од угарских претензија и обезбеди потврду државних територија. Крунисањем 1217. године Србија није добила само државу већ је створила услове за аутокефалност српске цркве, а преко представе хоризонталне светорodne лозе Немањића објављиван је програм потоњих српских стремљења.